

بررسی مستند پیشینه تشیع در استان فارس بر اساس کتیبه‌های آثار چوبی دوران اسلامی

فیروز مهجور / استادیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه تهران / fmahjour@ut.ac.ir
زهرای عیدی‌پور / دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دانشگاه تهران / zahraeydipur@ut.ac.ir
تاریخ وصول: ۱۳۹۴/۰۹/۲۶ / تاریخ تصویب نهایی: ۱۳۹۴/۱۰/۲۴

چکیده

تأثیر مذهب تشیع بر تمامی نواحی شیعه‌نشین و به‌ویژه ایران، نه‌تنها خود را از طریق جریان‌های مذهبی، سیاسی و اجتماعی نشان داده، بلکه تأثیری شگرف بر هنر و میراث فرهنگی این مناطق نیز گذاشته است. نمونه این تأثیر را در آثار متعدد معماری، گچ‌بری، کاشی‌کاری و به‌طور کلی آثار تاریخی و هنری می‌توان دید که در مناطق مختلف ایران بر جای مانده است. آثار چوبی نیز به‌رغم ناپایداری و از بین رفتن بسیاری از آن‌ها، در عین حال نمونه‌های باقی‌مانده، فرهنگ و هنر شیعی را به‌ویژه در زمینه کتیبه‌نگاری و درج مضامین و مفاهیم شیعی توسط هنرمندان زبردست دوران اسلامی، به‌نمایش گذاشته‌اند. از جمله این یادگارهای ارزشمند و مستند، آثار چوبی استان فارس است که هم از نظر تعدد و هم از نظر مضامین شیعی، نمونه‌های بی‌نظیری از تاریخ مذهبی، فرهنگی و هنری تشیع را در این ناحیه در برمی‌گیرند. موضوع این پژوهش، بررسی تاریخی و باستان‌شناختی آثار چوبی استان فارس است. این آثار که برای نخستین بار به‌صورت جامع، جمع‌آوری، کتیبه‌خوانی و تحلیل و بررسی تاریخی شده، نتایج بسیار مهمی از تاریخ تشیع دوازده‌امامی را در منطقه فارس طی قرون چهارم تا سیزدهم قمری به دست می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: آثار چوبی، دوران اسلامی، مضامین شیعی، کتیبه، استان فارس.

مقدمه

ایران جایگاه ویژه‌ای در شکل‌گیری و تکامل بسیاری از صنایع و هنرهای دوران اسلامی دارد. صنایع چوبی که از لحاظ نقشمایه و به‌ویژه کتیبه‌نگاری، مبین بسیاری از جنبه‌های فرهنگی، اعتقادی و تاریخی هستند، در بین انواع آثار هنری دوران اسلامی، ارزش فوق‌العاده‌ای دارند؛ زیرا بسیاری از آن‌ها مانند رحل، منبر و محجر، دارای کاربرد کاملاً مذهبی هستند. از آن‌جا که استان فارس به‌ویژه مناطق شمالی آن، جایگاه ویژه‌ای در زمینه صنایع و هنرهای چوبی کشور دارد و بر اساس مطالعات میدانی، بسیاری از این آثار دارای کتیبه‌هایی عمدتاً با مضامین مذهبی و شیعی جعفری هستند، منبعی موثق در مستندنگاری تاریخ تشیع در ایران و به‌ویژه منطقه فارس محسوب می‌شوند. بر این اساس، در این مقاله ضمن اشاره مختصر به تاریخچه تشیع در ایران و از جمله منطقه فارس، آثار چوبی مذکور شناسایی گردیده و کتیبه‌نگاری‌های آن‌ها بررسی، طرح‌برداری و تحلیل تاریخی و علمی شده‌اند. از جمله نتایج این تحقیق با توجه به وجود مضامین شیعی به‌ویژه ذکر صلوات کامله در بیشتر آثار چوبی دوران اسلامی استان فارس، این است که شیعه امامیه، مذهب رایج و راسخ در بین بسیاری از مردم این ناحیه به طور مستند از قرن چهارم هجری تاکنون بوده است.

روش پژوهش

این پژوهش ماهیتی فرهنگی، تاریخی و مذهبی با رویکردی هنری دارد که بر اساس آن، آثار چوبی و کتیبه‌دار ادوار مختلف اسلامی استان فارس که عموماً دارای مضامین شیعی است، شناسایی، بررسی و تحلیل علمی شده‌اند. اطلاعات حاضر به سه روش به دست آمده است: ۱. بررسی‌های میدانی؛ ۲. مطالعه منابع و متون مرتبط؛ ۳. مصاحبه با برخی شخصیت‌های باتجربه و آگاه.

گستره جغرافیایی پژوهش، موقعیت کنونی استان فارس و محدوده زمانی از قرن چهارم تا سیزدهم قمری را شامل می‌شود.

پیشینه تشیع

شیعه از لحاظ لغوی، به معنای یاران و پیروان است و در اصطلاح فقها و متکلمان، اعم از پسینیان و پیشینیان، بر پیروان امام علی علیه السلام و فرزندانش اطلاق می‌گردد. (ابن خلدون، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۱۳۷۶) اولین نکته‌ای که باعث جدایی جریان شیعه از بقیه مسلمانان شد، دیدگاه خاصی بود که شیعه درباره مسأله امامت علی علیه السلام داشت. (جعفریان، ۱۳۶۹، ص ۱۵) بر اساس بسیاری از آیات و روایات، مفهوم شیعه در همان زمان حیات رسول اکرم صلی الله علیه و آله وجود داشته، هر چند بروز عینی و شدید آن بعد از رحلت پیامبر صلی الله علیه و آله به وقوع می‌پیوندد. به اعتقاد شیعه امامیه، خداوند بذر اولیه تشیع را در قرآن کریم نشانده و پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در طول رسالتش، آن را آبیاری کرده است. شیخ طبرسی ذکر می‌کند که شیعه، به پیروان امام علی علیه السلام می‌گویند که با دشمنان او مبارزه می‌کنند و پس از او نیز از فرزندانش پیروی می‌نمایند. (طبرسی، ۱۳۵۸، ص ۱۱)

پیشینه تشیع در ایران

بسیاری از مناطق ایران از جمله قم، آوه، ری، طبرستان، دیلم، نیشابور، سبزوار، بیهق، طوس، کاشان و فارس، از اوایل اسلام، دوست‌دار اهل بیت علیهم السلام و معتقد به تشیع و به اصطلاح شیعه‌نشین بوده‌اند. این اعتقاد، با گذشت زمان و کشف حقیقت برای بسیاری از ایرانیان حق‌جو، به تدریج در سایر نقاط ایران نیز رواج یافته است. یکی از دلایل نفوذ تشیع در همه سرزمین‌های اسلامی از جمله ایران، محبوبیت علویان است. دلیل این محبوبیت نیز فضایل خاصی است که پیامبر صلی الله علیه و آله در مورد اهل بیت علیهم السلام فرموده‌اند. (جعفریان، ۱۳۶۹، ص ۳۳)

ایران در دوره خلیفه دوم فتح شد و اسلام در آن گسترش یافت. بسیاری از ایرانیان، چون اسلام را با بصیرت شناختند، بدان رغبت کردند و آن را پذیرفتند. (امین، ۱۳۴۵، ج ۱، ص ۲۷۸) نیز هنگامی که امام علی علیه السلام در عراق استقرار یافتند و حکومت نمودند، بسیاری از کوفیان و شهرهای اطراف به تشیع گرویدند و زمانی که کارگزاران آن حضرت به

سرزمین‌های اسلامی می‌رفتند، بسیاری بر اثر راهنمایی آن حضرت شیعه می‌شدند. به این ترتیب، تشیع در مکه، یمن، مصر، عراق و ایران، روزبه‌روز گسترش یافت. (همان، ص ۵۰) مهاجرت مسلمانان شیعه به ایران و اقامت آنان در شهرهای مختلف به‌ویژه قم که جزو اولین شهرهای شیعی در ایران محسوب می‌گردد، نیز یکی از علل گرایش ایرانیان به تشیع است.

از دیگر عوامل عمده گرایش ایرانیان به مذهب شیعه، حق‌طلبی و حقیقت‌جویی آنان و نیز نارضایتی ایشان از امویان و عباسیان بوده است. تبعیض نژادی که در طول دوران خلافت بنی‌امیه نسبت به موالی صورت می‌گرفت، یکی از علل عمده این نارضایتی بود؛ لذا یکی از نمونه‌های عملی و نظامی آن، در مقابله مختار و سپاهیانش علیه امویان به خون‌خواهی اهل‌بیت علیهم‌السلام دیده می‌شود که تعداد زیادی از موالی ایرانی در آن حضور داشتند. (دینوری، ۱۳۶۴، ص ۳۴۴)

اوج اقتدار شیعیان در ایران، در سده‌های نخستین هجری در زمان حکومت آل‌بویه است. در طول قرن پنجم، به رغم سخت‌گیری‌های شدید سلجوقیان نسبت به شیعیان، مراکز شیعه به گسترش و شکوفایی خود ادامه دادند. (باسورث، ۱۳۶۹، ج ۵، ص ۲۷۹)

مجاهدت‌های فرهنگی، فکری و علمی خواجه‌نصیر به همراه فعالیت‌های سیاسی او (جعفریان، ۱۳۸۱، ص ۵۱-۵۹) و همچنین تأثیر مکتب حله و حلب و به طور مشخص علامه حلی بر تشیع ایرانیان در دوره ایلخانیان مشهود است تا جایی که اولجایتو تحت تأثیر او شیعه شد. (جعفریان، ۱۳۶۹، ص ۳۹۵) بعد از آن در دوره تیموریان نیز شیعیان به فعالیت خود ادامه دادند و حتی شاهرخ، توجه و احترام زیادی نسبت به آن‌ها به‌ویژه سادات داشت و هدایای زیادی به آستان امام رضا علیه‌السلام تقدیم نمود. از شواهد این ادعا، علاوه بر دارالسیاده گوهرشاد در مشهد، دارالسیاده دیگری متعلق به همان دوره در کرمان است. (اوکین، ۱۳۸۶، ص ۱۸۷) حضور قراقویونلوها در آذربایجان و تبریز و گرایش‌های شیعی آنان، زمینه را برای شکل‌گیری این مناطق به عنوان مهد حکومت تشیع در دوره بعد فراهم نمود (طهرانی، ۱۳۵۶، ص ۸۹) و بالاخره در سال ۹۰۷ قمری، شاه‌اسماعیل صفوی مذهب شیعه را در ایران رسمیت بخشید.

پیشینه تشیع در فارس

فارس جزو مناطقی است که حضرت علی علیه السلام در زمان خلافت، کارگزارانی را در این ناحیه به خدمت گماشتند. به علاوه، شهرهای استان فارس نیز دارای فرمان‌دار بوده‌اند؛ مانند منذر بن جارود فرمان‌دار اصطخر (ذاکری، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۱۵۲) و مصقله بن هبیره شیبانی، فرمان‌دار اردشیر خره، (بلاذری، ج ۲، ۱۳۹۴، ص ۱۶۰) این دو در آشنایی مردم این ناحیه با تشیع تأثیر داشتند. از طرفی ارتباط برخی از شیعیان اهل فارس با امامان و هم‌چنین ورود امام رضا علیه السلام به ایران که عده‌ای برآند مسیر حرکت ایشان از فارس نیز می‌گذشته، (جعفریان، ۱۳۶۹، ص ۱۵۳) بر جریان تشیع در این منطقه تأثیر گذاشته است. پس از حضور و شهادت امام رضا علیه السلام در ایران نیز شاهد ورود سادات از جمله خواهر و برادر بزرگوار آن حضرت به ایران هستیم. وجود بارگاه احمد بن موسی علیه السلام در ناحیه فارس، خود عامل مهمی در رواج تشیع در این ناحیه بوده است. (مدرس، ۱۳۶۹، ج ۳، ص ۱۶۹)

در طول دوران خلافت عباسیان به ویژه دوره حکومت راضی، حکومت‌های شیعی در ایران قوت گرفتند و قسمت‌های مرکزی از جمله فارس در دست آل بویه بود. آل بویه در سال ۳۲۲ قمری، وارد شیراز شدند و این شهر را مقر محکمی برای حکومت آتی خود قرار دادند. (جعفریان، ۱۳۶۹، ص ۲۴۰) حکومت آل بویه در فارس طی سده‌های چهارم و پنجم قمری و حمایت این حکومت از شیعیان، به نقطه اوجی در حمایت از مکتب شیعی تبدیل شد. عضدالدوله دیلمی که حکومت بر نواحی غربی ایران را با منصب امیرالامرایب از سوی خلیفه بغداد توأم کرد، توانست دوران بی‌نظیری را در جهت شکوفایی هرچه بیشتر مکتب تشیع رقم بزند؛ چنان‌که پیشرفت و فتوحات آل بویه، آنان را به بغداد نزدیک کرد و احمد بن بویه «معزالدوله» در سال ۳۳۳ قمری وارد بغداد شد. شیعیان در این دوره، نسبتاً به راحتی فعالیت می‌کردند. آل بویه به طور جدی، حمایت از شیعیان را ادامه دادند و حتی به آراستن مزار امامان توجه خاص داشتند. اصطخری در *المسالک و الممالک*، از ناحیه شیعه‌نشین در فارس در طول قرن چهارم قمری با نام «خره» یاد می‌کند. (اصطخری، ۱۳۸۱، ص ۸۴)

ابن طباطبای در قرن پنجم نیز در کتاب خود به نام *منتقلة الطالبيه*، به محل مهاجرت علویان در ایران تا قرن پنجم قمری و نیز به سادات علوی ساکن در فارس اشاره دارد. (ابن طباطبای

علوی اصفهانی، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۲۳۳-۲۳۴ و ۲۷۹) یکی از خاندان‌های شیعی که در قرن پنجم به شیراز آمده‌اند، خاندان دشتکی است که نسبشان به زید بن علی بن الحسین می‌رسد. از این خاندان، علمای بزرگی هم‌چون: صدرالدین محمد دشتکی و پسرش غیاث‌الدین منصور، جریان فکری و فلسفی مهمی را در فاصله سده‌های هشتم تا دهم در حوزه شیراز آغاز کردند و سپس به دوره ملاصدرا و اصفهان رساندند (بهارزاده، ۱۳۷۸، ص ۱۴) که هانری کربن از آن با عنوان «مکتب شیراز» یاد کرده است. (کربن، ۱۳۸۸، ص ۴۷۳)

از دیگر خاندان‌ها و علمای شیعه در فارس، می‌توان به خاندان حسینی، میرزای شیرازی و آیت‌اللهی شیرازی اشاره کرد (سعیدی‌زاده، ۱۳۸۷، ص ۷۶) که تا دوران معاصر، معارف شیعی را با کوشش تمام در این ناحیه حفظ نموده و گسترش داده‌اند.

۲. نگاهی به آثار چوبی

بشر از نخستین روزهای زندگی‌اش، از چوب استفاده کرده، اما آثار چوبی به علت زوال‌پذیری سریع، کم‌تر از دیگر اشیاء باقی مانده است. در عین حال تیرهای چوبی مکشوف در تپه آسیاب و یافته‌های چوبی در چراغعلی تپه مارلیک و شهر سوخته، شاهد استفاده ایرانیان از این ماده طبیعی از قدیم‌ترین ایام هستند. بعد از ظهور اسلام و با توجه به رواج احداث مساجد و دیگر بناهای اسلامی، صنعت‌گران و هنرمندان ایرانی، جزو اولین کسانی بودند که تمامی توان و استعداد خویش را صرف احداث و سپس تزیین مساجد کردند. هنرمندان چوب و منبت‌کار نیز همراه با معماران، آجرکاران، گچ‌بران، کاشی‌کاران و سنگ‌تراشان، در این زمینه فعالیت نمودند و آثاری را به وجود آوردند که متأسفانه امروزه بسیاری از آن‌ها از بین رفته‌اند، ولی به اتکای همان باقی‌مانده‌های ناچیز، می‌توان گفت آنچه برای کاربرد و تزیین در بناها به‌ویژه مساجد به شکل در و پنجره و نیز منبر و رحل قرآن ساخته شده‌اند، نمونه‌های بسیار ارزنده‌ای از ذوق و هنر ایرانیان در زمینه هنر چوب‌کاری بوده‌اند.

قدیم‌ترین آثار چوبی بعد از اسلام که به دست ما رسیده، دو ستون و دو قطعه چوبی است که در ناحیه ترکستان غربی کشف شده‌اند. (ماهفروزی، ۱۳۷۷، ص ۲۲) در ایران نیز یکی از قدیم‌ترین آثار مثبت‌کاری موجود که تاریخ نیمه اول قرن سوم هجری را دارد، یک لنگه درب چوبی متعلق به مسجد عتیق شیراز است. (دیماند، ۱۳۳۶، ص ۸۶-۸۹) از دیگر آثار چوبی اوایل دوران اسلامی، منبر مسجد جامع قیروان متعلق به سال ۲۴۷ قمری است که شماری از طرح‌های هندسی آن، با طرح‌های پنجره‌های مشبک مسجد اعظم دمشق مرتبط است. (اتینگهاوزن و گرابار، ۱۳۷۸، ص ۱۱۱)

صنعت و هنر چوب در فارس

موقعیت و اوضاع اقلیمی و استراتژیک مناسب استان فارس، این منطقه را به یکی از قطب‌های مهم سیاسی، فرهنگی و هنری در طول تاریخ تبدیل نموده است؛ به طوری که حکومت‌های مختلفی، چه قبل و چه پس از اسلام، در آن‌جا به قدرت رسیدند و موجد آثار فرهنگی و هنری شاخصی گردیدند. به هر حال ناحیه فارس در طول دوران اسلامی، شاهد شکوفایی در بسیاری از رشته‌ها و ابعاد هنر اسلامی بوده که صنایع و هنرهای چوبین، از جمله ارزشمندترین آن‌ها به شمار می‌آید. در این استان به‌ویژه شمال آن، آثار چوبی متعددی از دوران اسلامی به‌ویژه عصر ایلخانی بر جای مانده که اغلب کتیبه‌دار و محتوای مذهبی و شیعی دارند و لذا به عنوان یک سند تاریخی و حتی یک مدرک مذهبی - هنری از اعتبار بالایی برخوردارند.

از طرف دیگر، به علت عدم شناسایی و مطالعه دقیق علمی آثار مزبور از یک طرف و آسیب‌پذیر بودن آن‌ها از طرف دیگر، مطالعه و مستندسازی فوری آن‌ها ضروری است؛ زیرا علاوه بر ارائه تاریخ مستند صنعت و هنر ایران و به‌ویژه خطه فارس در دوران اسلامی، کمک مؤثری نیز به مستندنگاری تاریخ تشیع می‌نمایند؛ ضمن آن‌که امید می‌رود شناسایی و معرفی آثار مزبور، موجبات محافظت بیشتر و مرمت بهتر و سریع‌تر آن‌ها را نیز فراهم آورد.

اهمیت هنری و تاریخی آثار چوبی استان فارس

این آثار، عمدتاً به بناهای مقدس مانند مساجد و بقاع متبرکه و امامزادگان تعلق دارد. بی‌شک آثار چوبی بیشتر تری وجود داشته که چه بسا برخی از آن‌ها از بین رفته، ولی تعلق آثار مورد مطالعه به اماکن و مراکز مذهبی و حرمتی که برای آن‌ها قائل بوده‌اند، به‌ویژه وجود عنصر وقف، باعث حفظ و ماندگاری آن‌ها شده است. این آثار، دارای کتیبه‌هایی با مضامین عمیق شیعی هستند و آشکارا و به‌طور مستند، بر عقاید شیعی بسیاری از اهالی خطه فارس و همچنین صاحب‌منصبان حکومتی و کارفرمایان آن منطقه در سده‌های چهارم تا سیزدهم قمری دلالت می‌نمایند.

معرفی آثار چوبی استان فارس

بررسی‌ها نشان داد که بیش‌تر آثار چوبی دوران اسلامی استان فارس، متعلق به سده‌های هشتم تا سیزدهم هجری و مزین به کتیبه و نقش و نگارند. کتیبه‌ها نیز مشتمل بر آیات و احادیث و به‌ویژه بسیاری از آن‌ها دربردارنده مضامین و معارف شیعی جعفری مانند صلوات کامله بر چهارده معصوم علیهم‌السلام هستند. این محتوای شیعی نوشته‌ها، حتی در قدیم‌ترین نمونه شناسایی‌شده نیز دیده می‌شود که متعلق به قرن چهارم قمری است. اینک آثار شناسایی‌شده را به ترتیب، بر اساس قدمت تاریخی هر یک بررسی و معرفی می‌کنیم. گفتنی است که در بررسی آثار برجای‌مانده، از سده‌های پنجم تا هفتم، اثری چوبین در این زمینه شناسایی نشد.

۱.۱ اثر چوبی قرن چهارم قمری

تنها اثر چوبی رقم‌دار با محتوا و مضامین شیعی برجای‌مانده از قرن چهارم هجری در استان فارس، پنجره‌ای متعلق به سال ۳۶۳ قمری است که در موزه تخت جمشید نگه‌داری می‌شود.

توضیح و محتوای کتیبه‌نگاری: در حال حاضر قدیم‌ترین نمونه اثر چوبی متعلق به دوران اسلامی فارس، پنجره چوبی کوچک موجود در موزه تخت جمشید است. این پنجره چوبی، متعلق به دوره آل‌بویه و دارای نام «عضدالدوله ابوشجاع فناخسرو» به تاریخ ۳۶۳ قمری است. روی دو لنگه پنجره، دو لوزی دیده می‌شود که در هر لوزی چهار کلمه «علی» به صورت معکوس وجود دارد، (قوچانی، ۱۳۸۰، ص ۹۰)

۲. آثار قرن هشتم قمری

از قرن هشتم قمری، سه اثر چوبی بدین شرح شناسایی شده‌اند: ۱-۲. محجر چوبی امامزاده اسماعیل متعلق به سال ۷۰۴ قمری؛

۲-۲. محجر چوبی امامزاده محمد شورجستان متعلق به سال ۷۷۲ قمری؛

۲-۳. محجر چوبی امامزاده سیدمیرمحمد در موزه شاهچراغ که فاقد تاریخ مکتوب است، اما با توجه به ویژگی‌های فنی و هنری به‌کار رفته، می‌توان آن را متعلق به آثار قرن هشتم قلمداد نمود.

۱-۲. محجر چوبی امامزاده اسماعیل شهرستان اقلید (تصویر ۱؛ طرح‌های ۱-۲)

معرفی اثر:

نام: محجر چوبی امامزاده اسماعیل شهرستان اقلید.

محل: روستای امامزاده اسماعیل شهرستان اقلید.

تاریخ: ۷۰۴ قمری.

توضیحات: محجر امامزاده اسماعیل، دارای تزیینات و کتیبه‌های بسیار ظریف و بی‌نظیری است و یکی از آثار شاخص چوبی اوایل قرن هشتم به حساب می‌آید.

محتوای کتیبه:

کتیبه‌های موجود در این اثر شامل صلوات کامله چهارده معصوم علیهم‌السلام و ذکر نام سازنده «محمد بن صاحب السعید منصور قومذی» و تاریخ ساخت محجر، «اربع و سبعمائه» است.



تصویر ۱. محجر چوبی امامزاده اسماعیل تزئینات و قسمتی از کتیبه.

بخش‌های مهم کتیبه

۱. کتیبه بدنه محجر: «و قد أمر أنشاء هذا العماره العبد الضعیف المحتاج الی رحمة ربه اللطیف محمد بن صاحب السعید كهف الحاج و زین الحرمین و جیهه الدین منصور القومذی غفر الله تعالی له و لوالدیه و لجميع المومنین و المومنات و المسلمین و المسلمات الاحیاء منهم و الاموات فی التاریخ غره ذی الحجه اربع و سبعمائه من هجرة خیر البشر محمد بن عبد الله بن محمد بن عبدالمطلب علیه الصلوه و السلام و تحیه و الحمد لله رب العالمین».

۲. کتیبه روی محجر: «بسم الله الرحمن الرحیم هذا القبر السید الاعظم العالم العالم المعظم الشهید السعید الغربیه النسیب اسمعیل بن الامام المعصوم جعفر الصادق ابن الامام المعصوم الطاهر الباقر علم الاولین و الاخرین محمد بن الامام المطهر المعصوم زین العابدین علی بن الامام المعصوم المظلوم سبط سیدی المرسلین و خاتم النبیین الصادع بالدلاله القائم بالرساله المبعوث الی الاسود و الاحمر افضل الموجودین علی السبط الاعین ابوالقاسم محمد المصطفی علیه صلوات ... و قره عین البتول صلوات الرحمن علیها حسین بن امیرالمؤمنین و قائد الغر المحجلین و وصی رسول رب العالمین علی المرتضی علیه و علیهم افضل و اکمل التحیات الهی به حرمت این معصومان کی بر همه رحمت کن».

و در ردیف دوم کتیبه سطح محجر چنین آمده است: «علی ولی الله اللهم صل علی المصطفی محمد و المرتضی علی و الزهرا فاطمه و المجتبی الحسن و الشهید الکر بلا الحسین

و السجاد علی و الباقر محمد و الصادق جعفر و الکاظم موسی و الرضا علی و التقی محمد و النقی علی و العسکری الحسن و المهدی محمد صاحب الزمان و مجد الرحمن علیهم الصلوه و التحیه و الرحمه الصوله و الحمد لله رب العالمین».

از ویژگی‌های این اثر که قدیم‌ترین اثر چوبی شناسایی شده مشتمل بر صلوات کامله در منطقه فارس است، ذکر نام هر یک از ذوات مقدسه چهارده معصوم علیهم السلام به صورت طرحی تزیینی در لوحی مجزا (طرح ۱) و نیز تکرار شش بار نام مبارک «علی علیه السلام» است. (طرح ۲)



طرح ۱. نمونه کتیبه‌نگاری تزیینی محجر امامزاده اسماعیل (نام مبارک حضرت فاطمه و المجتبی).



طرح ۲. طرح شمسه‌گون تکرار نام «علی» به تعداد شش بار بر بدنه محجر چوبی امامزاده اسماعیل.

۲-۲. محجر چوبی امامزاده محمد شورجستان (تصویر ۲؛ طرح‌های ۳-۷)

معرفی اثر:

نام: محجر چوبی امامزاده محمد

محل: روستای شورجستان آباده

تاریخ: ۷۷۲ قمری

توضیحات: در روستای شورجستان از توابع آباده و در سی کیلومتری آن شهرستان، بر لب جاده آسفالته آباده - اصفهان، امامزاده‌ای موسوم به محمد از نسل امام سجاد علیه السلام وجود دارد. ضریح قدیمی این امامزاده، یکی از نفیس‌ترین کارهای چوب متعلق به قرن هشتم قمری است، که بر اساس کتیبه روی آن در سال ۷۷۲ و به دستور «محمد بن محمود بن عبدالرحمان السبزواری الخراسانی» ساخته شده است. از نکات مهم این کتیبه، ذکر آیه تطهیر، صلوات کامله و نام علی علیه السلام است که آشکارا، بر مضامین شیعی دوازده امامی تأکید می‌نمایند.



تصویر ۲. محجر چوبی امامزاده محمد شورجستان سطح فوقانی.

بخش‌های مهم کتیبه: آیه تطهیر (احزاب، آیه ۳۳) و دو آیه بعد از آن و روایتی از پیامبر

اکرم صلی الله علیه و آله به شرح ذیل است:

کتیبه سطح: «قال الله تعالى انما يريد الله ليذهب عنكم الرجس اهل البيت و يطهرکم تطهیرا

(۳۳) واذکرن ما یتلی فی بیوتکن من آیات الله و الحکمہ ان الله کان لطیفا خبیرا (۳۴) ان

المسلمین و المسلمات و المومنین و المومنات و القانتین و القانتات و الصادقین و الصادقات و

الصابرین و الصابرات و الخاشعین و الخاشعات و المتصدقین و المتصدقات و الصائمین و

الصائمات و الحافظین فروجهم و الحافظات و الذاکرین الله کثیرا و الذاکرات اعد الله لهم مغفرةً و اجرا عظیما (۳۵) و قال النبی القرشی الهاشمی الابطحی المکی المدنی صلوات الله و سلامه علیه و آله الطیبین الطاهرین اجمعین کل حسب و نسب ینقطع یوم القیامه الا حسبی و نسبی هذه الروضه المطهره المدفن الامام المعصوم محمد من اولاد زین العابدین المعصوم صلوات الله علیهم».

اعلن الله لهم مغفرة و اجرا عظیما و قال النبی القرشی الهاشمی الابطحی المکی المدنی صلوات الله

سلامه علیه و آله الطیبین الطاهرین اجمعین کل حسب و نسب ینقطع یوم القیامه

الاجمیع و نسبی هذه الروضه المطهره المدفن الامام المعصوم محمد من اولاد العابدین المعصومین صلوات الله

طرح ۳. خط ثلث به کاررفته قسمت سطح محجر سمت راست.

کتیبه بدنه محجر: «امر بعمار هذ الصندوق و بنا هذه البقعه المبارکه البهلوان الاعظم افتخار الشجعان العجم صاحب الخیرات و منشی المبرات المخصوص بعنایه الرحمن ... محمد بن محمود بن عبدالرحمن السبزواری الخراسانی ادام الله دولته و تقبل الله حسناته و جزاه خیرا عن مبراته فی شهر النبی صلی الله علیه و آله و سلم شعبان المعظم سنه اثنی و سبعین و سبعمائه و الحمد لله رب العالمین اللهم صل علی محمد المصطفی و صل علی علی المرتضی و صل علی فاطمه الزهرا و صل علی خدیجه الکبری و صل علی الحسن المجتبی و صل علی حسین الشهید بکربلا و صل علی علی زین العابدین و صل علی محمد الباقر و صل علی جعفر الصادق و صل علی موسی کاظم و صل علی علی بن موسی الرضا و صل علی محمد التقی و صل علی علی النقی و صل علی الحسن العسکری و صل علی محمد المهدی صلوات الله و سلامه علیهم اجمعین».

قال الله تعالى انما يريد الله ليذهب عنكم الرجس البيت فطهروا

طرح ۴. خط ثلث به کار رفته در بدنه کنار محجر سمت بالا شامل آیه تطهیر.



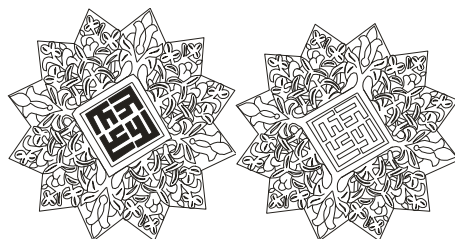
طرح ۵. طرح کتیبه «لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله».



تصویر ۳. قسمتی از کتیبه سطح شامل عبارت «لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله».



طرح شماره ۶. گره چینی و شمسه مرکزی در بدنه سمت راست محجر شورجستان کتیبه کوفی متضمن نام مبارک حضرت علی علیه السلام.



طرح شماره ۷. شمسه دوازده‌پر مرکزی بدنه محجر شورجستان کتیبه کوفی متضمن نام مبارک حضرت علی علیه السلام.

۳. محجر چوبی سیدمیرمحمد موجود در موزه شاهچراغ (تصویر ۴؛ طرح ۸)

معرفی اثر:

نام: محجر چوبی امامزاده سیدمیرمحمد

محل: موزه شاهچراغ شیراز

تاریخ: علی‌رغم این‌که تاریخ دقیقی روی این اثر ذکر نشده، سبک و نوع خط و تکنیک به‌کاررفته در آن، بسیار شبیه آثار بررسی‌شده قرن هشتم است. لذا آن را در زمره آثار قرن یادشده قلمداد نموده‌ایم.

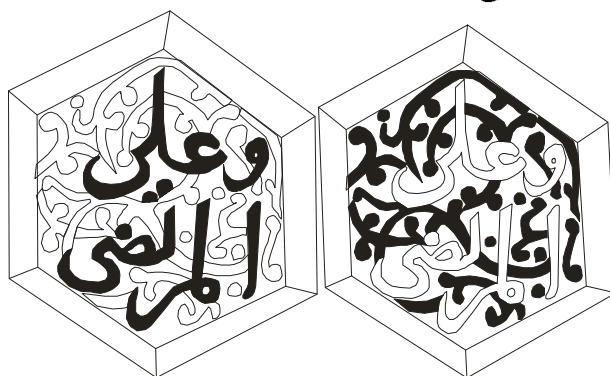
توضیحات: آرامگاه حضرت سیدامیرمحمد فرزند گرامی حضرت موسی بن جعفر علیه السلام که با برادرش شاهچراغ از یک مادرند، در مجموعه شاهچراغ قرار دارد. (رستگار، ۱۳۸۷، ص ۲۰۷) در جانب شرقی صحن شاهچراغ، معبری است که به صحن زیارتگاه سیدمیرمحمد می‌رود. (مصطفوی، ۱۳۷۵، ص ۶۵) این زیارتگاه، دارای محجر چوبی با کتیبه‌هایی به دو خط کوفی و ثلث است و هم‌اکنون در موزه شاهچراغ نگاه‌داری می‌شود.



تصویر ۴. محجر چوبی امامزاده سیدمیرمحمد.

محتوای کتیبه‌ها: شامل آیه‌الکرسی (بقره، ۲۵۵) و قسمتی از آیه ۲۸۶ سوره بقره، صلوات کامله و ذکر نام متصوفان به شرح مذکور در تذکرة الاولیاء عطار است.

بخش‌های مهم کتیبه: آیه‌الکرسی و بخشی از آخرین آیه سوره بقره یعنی از «ربنا لا تواخذنا ان نسینا او اخطأنا» تا انتهای سوره که در واقع نیایشی است به درگاه خداوند، دورتادور قسمت فوقانی محجر با خط ثلث نگارش یافته است. بدنه محجر، به قاب‌های برجسته‌ای مزین است که درون آن‌ها به خط ثلث برجسته، صلوات کبیره (طرح ۸) و اسامی اولیاء متصوفه به شرح مذکور در تذکرة الاولیاء ثبت شده است.



طرح ۸. قسمتی از صلوات کامله کتیبه بدنه محجر عبارت «و علی المرتضی».

۳. آثار چوبی قرن دهم قمری

آثار بررسی‌شده متعلق به این دوره، دو نمونه است که درب چوبی امامزاده حمزه در روستای بزم بوانات و محجر چوبی امامزاده عبدالرحمان اقلید را شامل می‌شود.

۳-۱. درب چوبی امامزاده حمزه (تصویر ۵؛ طرح ۹)

معرفی اثر:

نام: درب چوبی امامزاده حمزه.

محل: روستای بزم بوانات

توضیحات: بنای کنونی امامزاده حمزه علیه السلام، واقع در روستای بزم از توابع بوانات است.

تاریخ ذکر شده بر روی اثر، ۹۵۳ قمری را نشان می‌دهد که هم‌زمان با ساخت خود بناست.



تصویر ۵. سر در ورودی درب چوبی امامزاده حمزه روستای بزم بوانات.

بخش‌های مهم کتیبه: شامل صلوات کامله، آیه تطهیر (احزاب، ۳۳) «قال الله تعالی انما یرید الله لیذهب عنکم الرجس اهل البیت و یطهرکم تطهیرا»، (طرح ۹) ذکر نام استاد سازنده: «عمل استاد علی نجار» و تاریخ ساخت: ۹۵۳ قمری است.

قَالَ اللَّهُ تَعَالَى إِنَّمَا يَرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا.

قَالَ اللَّهُ تَعَالَى إِنَّمَا يَرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا.

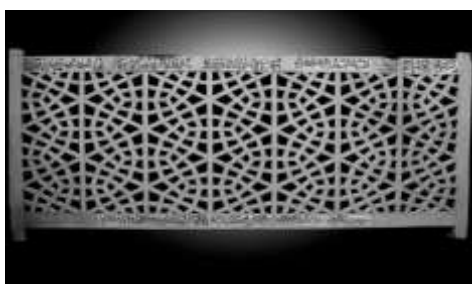
طرح ۹. نمونه خط به‌کاررفته در سردر ورودی درب چوبی امامزاده حمزه روستای بزم بوانات.

۲-۳- محجر چوبی امامزاده عبدالرحمان شهرستان اقلید (تصویر ۶-۸؛ طرح ۱۰-۱۱)

معرفی اثر:

نام: محجر چوبی امامزاده عبدالرحمان

محل: شهرستان اقلید



تصویر ۶. محجر چوبی امامزاده عبدالرحمان.

توضیحات: قدیم‌ترین اثر موجود در این امامزاده، محجر نفیس کتیبه‌داری ساخته شده از چوب گردوست. بنابر متن کتیبه، این محجر، به سفارش بانویی به نام بلقیس، توسط استاد شیخ محمود نجار اقلیدی در سال ۹۹۴ قمری ساخته گردیده و به خط «قاسم بن ابراهیم عبدالسلام الشریف الاقلیدی» کتیبه‌نگاری و برای مزار منور امامزاده عبدالرحمان وقف شده است.

محتوای کتیبه: ابتدا آیه تطهیر، سپس حدیث سفینه و پس از آن صلوات چهارده معصوم علیهم‌السلام و در سمت راست، وقف‌نامه و در قسمت پایین محجر - نام نجار «شیخ محمود نجار» و نیز نام خطاط «قاسم بن ابراهیم» آمده است.

بخش‌های مهم کتیبه: «بسم الله الرحمن الرحيم قال الله تبارك وتعالى و تقدس انما يريد الله ليذهب عنكم الرجس اهل البيت و يطهركم تطهيرا (تصویر ۸، طرح ۱۱). وقال النبي صلى الله عليه وسلم مثل اهل بيتي كمثل سفينه نوح فمن ركب فيها نجى و من تخلف عنها غرق صدق الله و صدق رسول الله الحمد لله الذى جعل مشاهد الائمة النجباء قبله للعارفين و صير مراقد اوليائه كعبه للطائفين و اوجب محبتهم على الخلائق اجمعين و الصلوه و السلام على خير خلقه محمد و اله اجمعين. اللهم صل على محمد المصطفى و على المرتضى و فاطمه البتول و السبطين و الحسن و الحسين و صل على زين العباد و على محمد الباقر و جعفر الصادق و موسى الكاظم و على الرضا و محمد التقى و الزكى الحسن العسكرى و صل على الحجة القائم محمد المهدي صاحب الزمان صلوات الله و سلامه عليهم اجمعين. اللهم اغفر لكاتبه قاسم بن ابراهيم عبدالسلام الشريف الخطيب اقلیدی. وقف نمود بر مزار منور معطر امامزاده واجب التعظيم امير عبدالرحمان عليه السلام عفيفه الصالحه بلقیس بنت محترم معزز خواجه شاه حيدر فى ظرف شهر ربيع‌الاول سنه اربع و تسعين و تسعمائه». (تصویر ۷، طرح ۱۰)



تصویر ۷. کتیبه وقف‌نامه محجر چوبی امامزاده عبدالرحمان اقلید بدنه سمت راست.

توضیحات : در مسجد جامع اقلید، منبر بسیار نفیس منبت‌کاری شده‌ای از چوب گردو وجود دارد که اطراف، در ورودی و نیز ضلع عمودی پله فوقانی آن کتیبه‌نگاری شده است. (تصویر ۱۰؛ طرح ۱۲)

محتوای کتیبه: آیه ۱۲۷ سوره بقره، دعای «ناد علی»، صلوات کامله، تاریخ ۱۰۰۸ قمری و نام شاه‌عباس اول، نام واقف: ابراهیم، تاریخ ۱۰۰۸ و نام سازنده: استاد شاه‌محمد نجار ذکر گردیده است.

بخش‌های مهم کتیبه: برکناره‌های منبر، دعای «ناد علی» (طرح ۱۳) و بر چارچوب درب ورودی آن، آیه ۱۲۷ سوره بقره یعنی «و اذ یرفع ابراهیم القواعد من البیت و اسماعیل ربنا تقبل منا انک انت السميع العليم» و سپس صلوات کامله بدین شرح ثبت شده است:

اللهم صل علی محمد و ال محمد و سلم صاحب التاج و المعراج و المنبر و المحراب سیما الوصی و البتول و السبطین و السجاد و الباقر و الصادق و الرضا و التقی و النقی و العسکری و المهدی صاحب الزمان صلوه الله و سلامه علیه و علیهم اجمعین.



تصویر ۹. منبر چوبی مسجد جامع اقلید.



طرح ۱۲. طرح کتیبه متضمن نام حضرت علی علیه السلام.
تصویر ۱۰. قسمتی از کتیبه چوبی منبر مشتمل بر نام حضرت علی علیه السلام.

کل هم و سبخله بولایشکاعلی با علی

طرح ۱۳. طرح قسمتی از دعای ناد علی بر بدنه منبر.
۲-۴- درب چوبی امامزاده عبدالرحمان اقلید (تصویر ۱۱؛ طرح ۱۴-۱۵)

معرفی اثر:

نام: درب چوبی امامزاده عبدالرحمان

محل: شهرستان اقلید

تاریخ: ۱۰۰۹ قمری

محتوای کتیبه: عبارتند از صلوات کامله چهارده معصوم علیهم السلام و قسمتی از دعای «ناد علی»

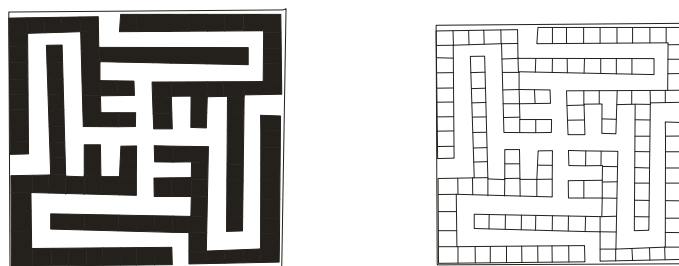


تصویر ۱۱. طرح درب چوبی امامزاده عبدالرحمان.

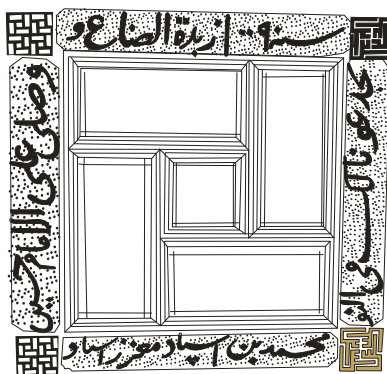
بخش‌های مهم کتیبه: در چهار قاب مستطیل‌شکل حاشیه‌ای، دعای «ناد علی» به انضمام صلوات کامله و در چهار قاب داخلی که به صورت افقی است، تاریخ ساخت و اسامی سازنده در و کاتب خوش‌نویس آن بدین شرح ثبت شده است:

«سنه ۱۰۰۹ زیده الصنّاع محمد ابن استاد معزز پیر غیب نجار (طرح ۱۵)، کتبه ضیاء‌الدین محمد».

تعدادی از قاب‌های تزئینی مربع‌شکل نیز مزین به نام مبارک حضرت علی علیه السلام به خط کوفی است. (طرح ۱۴)



طرح ۱۴. قاب‌های کوچک به‌کاررفته متضمن نام مبارک حضرت علی علیه السلام.



طرح ۱۵. نمونه قاب و گره و قسمتی از کتیبه به‌کاررفته در امامزاده عبدالرحمان.

۳-۴. لوح قبر چوبی اقلید (تصویر ۱۲)

معرفی اثر:

نام: لوح قبر چوبی

محل: شهرستان اقلید

تاریخ: ۱۰۳۲ قمری

توضیحات: این لوح قبر که به شکل زیبایی ساخته شده است، حالت یک پنج‌ضلعی محرابی را دارد که در سال ۱۰۳۲ قمری ساخته شده و در گذشته، در امام‌زاده عبدالرحمان شهرستان اقلید نگاه‌داری می‌شد.

محتوای کتیبه: کناره این لوح، صلوات کامله چهارده معصوم علیهم‌السلام به شکلی بدیع نگاشته شده و در ادامه، سال ساخت و نام سازنده آن یعنی "استاد حبیب‌الله" نیز آمده است.



تصویر ۱۲. لوح قبر چوبی شهرستان اقلید

بخش‌های مهم کتیبه: «اللهم صل علی المصطفی و المرتضی علیا و الفاطمه و البتول و السبطین الحسن و الحسین و صل علی السجاد علیاً و الباقر محمداً و الصادق جعفر و الکاظم موسی و الرضا و التقی محمد و النقی علیا و العسکری الحسن و صل علی الحجه القائم اللائم المظفر امام المهدی الهادی صاحب العصر و الزمان».

۴-۴. محجر چوبی امامزاده ابراهیم اقلید (تصویر ۱۳؛ طرح ۱۶)

نام: محجر چوبی امامزاده ابراهیم

محل: شهرستان اقلید

تاریخ: ۱۰۳۲ قمری

توضیحات: در شرق شهرستان اقلید، بقعه‌ای است معروف به سلطان ابراهیم که ساختمانی نیمه‌مخروبه دارد. صندوقی چوبی روی مزار، قرار دارد که عباراتی به دو زبان عربی و فارسی با خط ثلث، بر روی آن نوشته شده است.

محتوای کتیبه: صلوات کامله چهارده معصوم علیهم‌السلام، نام واقف: «الفقیه الترگسه متولی هذا المرقد...» و نام سازنده: «استاد حبیب‌الله».

بخش‌های مهم کتیبه: «الحمد لله الذي جعل مشاهد الائمه النجباء قبله للعارفين و صير مرآة اوليائه كعبه للطائفين و اوجب محبتهم على الخلاق اجمعين و الصلوه و السلام على خير خلقه محمد و اله اجمعين اللهم صل على محمد المصطفى و على المرتضى و فاطمه البتول و السبطين و الحسن و الحسين و صل على زين العباد و على محمد الباقر و جعفر الصادق و موسى الكاظم و على الرضا و محمد التقى و الزكى الحسن العسكري (تصویر ۱۳؛ طرح ۱۶) و صل على الامام التمام الحجة القائم محمد المهدي صاحب الزمان صلوات الله و سلامه عليهم اجمعين».



تصویر ۱۳. قطعه‌ای از محجر چوبی امامزاده ابراهیم اقلید، قسمتی از صلوات کامله.



طرح شماره ۱۶. قسمتی از محجر چوبی امامزاده ابراهیم اقلید.

۵. آثار چوبی متعلق به قرن سیزدهم قمری

از این دوره، دو زیارت‌نامه چوبی متعلق به امامزاده محمد شورجستان آباده به دست آمده است. با آن‌که واقفان آن‌ها متفاوتند، به لحاظ شکل اثر، نوع خط (نسخ) و نیز مضمون و محتوای کتیبه‌ها، تقریباً مشابه و قرینه و هر دو متعلق به سال ۱۲۸۷ قمری هستند.

۵-۱. زیارت‌نامه چوبی امامزاده محمد آباده شماره ۱ (تصویر ۱۴؛ طرح ۱۷)

معرفی اثر:

نام: زیارت‌نامه چوبی امامزاده محمد از فرزندان امام سجاد علیه السلام

محل: امامزاده محمد شورجستان آباده

تاریخ: سال ۱۲۸۷ قمری

محتوای کتیبه: زیارت وارث و در انتها نام واقف

توضیحات: این اثر، حاوی زیارت‌نامه وارث و متضمن نام «سیدعلی سنه ۱۲۸۷» است که

احتمالاً نام واقف است که با خط نسخ سیاه‌رنگ، بر چوب گردو نگاشته شده است.



تصویر ۱۴. زیارت‌نامه امامزاده شورجستان شماره ۱

اللَّهُمَّ بِحَوْلِ مُحَمَّدٍ وَعَلِيٍّ وَفَاطِمَةٍ وَ

طرح ۱۷. نمونه خط نسخ نوشته‌شده بر لوح چوبی زیارت‌نامه.

۲-۵- لوح زیارت‌نامه امامزاده محمد آباده شماره ۲ (تصویر ۱۵)

معرفی اثر:

نام: زیارت‌نامه شماره ۲ امامزاده محمد شورجستان

محل: امامزاده شورجستان آباده

تاریخ: سال ۱۲۸۷ قمری

محتوای کتیبه: این لوح که دو طرف آن دارای کتیبه است، یک طرفش با عبارت وقف‌نامه مبنی بر «وقف نمود جناب آقا محمد حسین خان الحسینی» شروع شده و در ادامه، زیارت وارث تا اواسط آن آمده است. طرف دیگر، با عبارت «جهت امامزاده محمد فرزند امام زین‌العابدین» آغاز و پس از آن دنباله زیارت وارث ذکر شده است.



تصویر ۱۵. زیارت‌نامه شماره ۲ امامزاده محمد شورجستان.

نتیجه

در این پژوهش، مجموعاً دوازده اثر چوبی تاریخی کتیبه‌دار، با محتوا و مضامین شیعی از استان فارس که بیشتر از ناحیه شمال آن به‌ویژه شهرستان اقلید هستند، شناسایی و مطالعه گردید. از این تعداد، یک نمونه به قرن چهارم، سه نمونه به قرن هشتم، دو نمونه به قرن دهم، چهار نمونه به قرن یازدهم و دو نمونه به قرن سیزدهم قمری تعلق دارند که اهم مضامین شیعی آن‌ها بدین شرح است:

۱. آیه تطهیر؛

۲. صلوات کامله چهارده معصوم علیهم‌السلام؛

۳. حدیث سفینه؛

۴. دعای ناد علی؛

۵. اسامی مبارک چهارده معصوم علیهم‌السلام؛

قابل توجه آن‌که آثار قرن هشتم، از فراوانی و نفاست هنری بیش‌تری برخوردارند. این مهم با مسائل تاریخی نیز هماهنگی دارد؛ زیرا هم‌زمان با حمله مغول و تحولات صورت‌گرفته، به‌ویژه شیعه شدن اولجایتو که به دنبال آن عنوان «سلطان محمد خدابنده» را برگزید، روند گرایش به تشیع افزایش یافت. بر اثر آن در کتیبه‌نگاری‌ها نیز مضامین شیعی بیش‌تری که به‌خصوص توأم با حمایت حاکمان و صاحب‌منصبان بوده، استفاده شده است، به‌گونه‌ای که بر روی برخی از آثار این دوره، عبارت‌هایی مانند «امر بعمار» و «قد امر انشاء هذه العماره» به کار رفته است. استفاده از واژه «صاحب» بر روی برخی از آثار این دوره و سپس عصر صفوی که تشیع دوازده‌امامی مذهب رسمی کشور گردید، در عبارات و القابی مانند «صاحب السعید» و «صاحب التاج و المعراج» نیز مؤید این مطلب است؛ زیرا واژه مزبور در برخی از دوره‌ها مبین مقام «وزارت» بوده است.

برخی از نکات جالب توجه این آثار از جهت آیه و حدیث‌نگاری و به‌طور کلی

متون مقدس اسلامی - شیعی، عبارتند از:

- الف) صلوات کامله چهارده معصوم علیهم‌السلام در بیشتر آثار چوبی سده‌های هشتم تا یازدهم قمری استان فارس به کار رفته است.
- ب) آیه شریفه تطهیر (احزاب، ۳۳) در سه نمونه دیده می‌شود که عبارتند از: قدیم‌ترین اثر متعلق به قرن هشتم هجری یعنی سال ۷۰۴ قمری و نیز دو اثر از قرن دهم به سال‌های ۹۵۳ قمری و ۹۹۴ قمری.
- ج) حدیث سفینه و دعای نادعلی، تنها در آثار عصر صفوی و زیارت‌نامه وارث این فقط در الواح دوگانه قرن سیزدهم قمری استفاده شده است.
- نکته آخر آن‌که با روی کار آمدن صفویان که فرهنگ وقف رواج گسترده‌ای می‌یابد، آثار وقفی چوبی استان فارس نیز افزایش یافته است.

فهرست منابع

۱. ابن‌خلدون، عبدالرحمان، مقدمه، ترجمه محمد پروین گنابادی، ج ۱، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۲.
۲. اتینگهاوزن، ریچارد، گرابار، الگ، هنر و معماری اسلامی، ترجمه دکتر یعقوب آژند، تهران: سمت، ۱۳۷۸.
۳. امین، محسن، دائرةالمعارف شیعه: اعیان‌الشیعه، ج ۱، ترجمه کمال موسوی، تهران: بی‌نا، ۱۳۴۵.
۴. باسورث، کلیفورد ادموند و دیگران، تاریخ ایران کمبریج، ج ۵، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۳.
۵. اوکین، برنارد، معماری تیموری در خراسان، ترجمه علی آخشینی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۸۶.
۶. بهارزاده، پروین، «صدرالدین محمد دشتکی شیرازی، زندگی، آثار و آراء فلسفی»، مقالات و بررسی‌ها، شماره ۶۶، زمستان ۱۳۷۸، ص ۱۳۹-۱۵۹.
۷. جعفریان، رسول، تاریخ ایران اسلامی، ج ۳، از یورش مغولان تا زوال ترکمانان، تهران: مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر، ۱۳۸۱.
۸. _____، تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا قرن هفتم هجری، تهران: مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۹.
۹. دیماند، س. م. راهنمای صنایع اسلامی، ترجمه عبدالله فریار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۳۶.
۱۰. دینوری، ابوحنیفه احمد بن داوود، اخبار الطوال، ترجمه محمد مهدوی دامغانی، تهران: نشر نی، ۱۳۶۴.
۱۱. ذاکری، علی‌اکبر، سیمای کارگزاران امام علی علیه السلام، ج ۱، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه، ۱۳۷۱.
۱۲. رستگار، محمدحسین، بارگاه نور، شرح احوال و شخصیت حضرت احمد بن موسی شاهچراغ و سید امیر محمد بن موسی، شیراز: انتشارات ادیب مصطفوی، ۱۳۷۷.
۱۳. سعیدی‌زاده، رسول، «واکاوی اقلیمی خاندان‌های سادات ایران»، نشریه وقف میراث جاویدان، شماره ۶۱، بهار ۱۳۸۷، ص ۷۶-۸۱.

۱۴. طباطبایی، محمدحسین، *شیعه در اسلام*، قم: هجرت، ۱۳۹۸ق.
۱۵. طبرسی، ابوعلی فضل‌بن‌حسن، *تفسیر مجمع‌البیان*، ترجمه علی صحت، مصحح: رضا ستوده، تهران: مؤسسه انتشارات فراهانی، ۱۳۵۸.
۱۶. طهرانی، ابوبکر، *دیار بکریه*، تصحیح و اهتمام نجاتی لوغال فاروق سومر، مقدمه و حواشی فاروق سومر، تهران: طهوری، ۱۳۵۶.
۱۷. قوچانی، عبدالله، «خط بنایی (معقلی)، تجلی علی علیه السلام بر خط کوفی بنایی»، کتاب ماه هنر، شماره ۳۱ و ۳۲، فروردین و اردیبهشت، ۱۳۸۰، ص ۹۰-۹۱.
۱۸. کرین، هانری، *تاریخ فلسفه اسلامی*، ترجمه سیدجواد طباطبایی، تهران: انتشارات کویر، ۱۳۸۸.
۱۹. ماهفروزی، علی، «نگرشی بر هنر چوب‌کاری معماری مذهبی دوره تیموری در شهرسازی ساری»، مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی، سازمان میراث فرهنگی کشور، ج ۴، سال ۱۳۸۳، ص ۴۲۷-۴۵۴.
۲۰. _____، «مازندران تجلی‌گاه هنر تزیین چوب در دوره تیموری»، موزه‌ها، شماره ۳۴، سال ۱۳۸۷، ص ۴۲-۴۵.
۲۱. مدرس، محمدعلی، *ریحانه الادب فی تراجم المعروفین بالکنیه او اللقب*، ج ۳، تهران: کتاب‌فروشی خیام، ۱۳۶۹.
۲۲. مصطفوی، محمدتقی، *اقلیم پارس، آثار تاریخی و اماکن باستانی فارس*، چاپ دوم، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی و نشر اشاره، ۱۳۷۵.

منابع عربی

۲۳. اصطخری، ابراهیم‌بن‌محمد، *المسالك والممالك*، محقق: محمد جابر حینی، قاهره: الهییه العامه لتصور الثقافه ۱۳۸۱ق / ۱۹۶۱م.
۲۴. بلاذری، احمدبن‌یحیی، *انساب‌الاشراف*، محققان: محمدباقر محمودی، احسان عباس، دوری عبدالعزیز و محمد حمیدالله، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۴ق.
۲۵. ابن‌طباطبایا علوی اصفهانی، ابراهیم‌بن‌ناصر، *منتقلة الطالبیه*، ج ۱، محقق: محمدمهدی خرسان، قم: المکتبه الحیدریه، ۱۳۷۷.